

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 3, Number 301 (2015), 292 – 296

Letters of Golden Horde khans: epistolary genre and the research problems

O. Tuyakbayev, O. Sapashev

otuyak_76@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Oriental studies, Chair of TURKSOY. Almaty, Kazakhstan.

Key words: Epistolary genre, Yarlіq of Khans, Golden Horde, Turkish language, linguistics.

Abstract. The article reveals actual aspects of complex studying of XV-XVI c.c. epistolary texts and epistolary narratives in the contexts of documents. Our target task is determining the yarlіq's macrostructure analyzing the epistolary genre. This aspect of macrostructure is directly relevant to the larger question: who is the author of Yarlіqs, Khan or writer as bitikshi, bakhshi or munshi? Epistolary genre is mostly apparent in the letter of Toqtamis to King of Poland W. Jogaila (1393), yarlіq of Temir Qutluq (1397), letter of Ulug Muhammad to sultan of the Ottoman Empire Murad II (1428) and letter of Mahmud sultan to Mehmet Fatih Sultan (1466). Most of the khanate documents use Turkic literature language rather than following the normal language of epistolary discourse, but other aspects of the khanate documents reflect that genre as well, when documents mention the author and both the recipients, and the opening greeting in revelation is a customary epistolary salutation. While the Yarlіq has been associated with a genre of literature that took the form of elaborate epistles, it can also connote didactic texts composed for regular scribes and styles on matters of political and bureaucratic procedure.

ӘОЖ 94(574).02/08:821.512.1

Алтын Орда хандарының хаттары: эпистолярлық жанры және зерттеу мәселелері

Ө. Тұяқбаев, О. Сапашев

otuyak_76@mail.ru

әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану факультеті, Түріксоy кафедрасы. Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: эпистолярлық жанр, хан жарлықтары, Алтын Орда, түрік тілі, лингвистика

Аннотация: Алтын Орда хандарының хаттарында хаттың басталу, аяқталу, баяндау дәстүрі, құрылымы толық қалыптасқан. Түрік тілі ресми құжат тілі ретінде орныққан. Хан хаттарының негізгі мазмұны нақты бұйрықтардан, өтініштерден, талаптар мен шешімдерден тұрады. Ортағасырлық түрік тіліндегі бұл жазба мұраларда эпистолярлық тілдің барлық ерекшеліктері көрініс табады.

Мақалада Алтын Орда кезеңіндегі хан хаттары мен жарлықтары эпистолярлық мұра ретінде қарастырылады. Бұл құжаттардың эпистолярлық стилін, мазмұнын, тақырыптық ауқымын, жазылу түрі мен тілдік өзгешеліктерін өзара салыстырмалы түрде қарастырудың ғылыми маңыздылығы талқыланады.

Хан хаттары мен жарлықтарына текстологиялық, палеографиялық, дипломатиялық талдаулар, т.с.с. арнайы зерттеулер XIX ғ. бірінші жартысында-ақ басталды. Арнайы зерттеулер И.Н. Березин, В.В. Григорьев, В.В. Радлов, Н.И. Веселовский, А.А. Бобровников, А.Н. Самойлович, М.Д. Приселков және т.б. бірнеше ғалымдар тарапынан жүргізілді. Әсіресе, XX ғ. екінші жартысында бұл саладағы нәтижелі деректанулық зерттеулер бірін-бірі толықтырып, хан жарлықтарында қозғалған мәселелер, ондағы тілдік, құжаттық үдерістер айтарлықтай деңгейде талқыланды. Ә. Марғұлан, М.А. Усманов, А.П. Григорьев, И. Вашари, Ф.В. Кливз, Т.И. Султанов, А.М. Ибатов, З.К. Картова еңбектерінде хан жарлықтарының қалыптасуы әр түрлі концептуалдық тұрғыдан қаралды. Алтын Орда кезеңіндегі құжат тілінің Орыс патшалығының іс-қағаз жүргізу ісіндегі әсерін көрсеткен Ф.М. Хисамова, А.Х. Маннапова еңбектері, моңғол тілі мен түрік тілінің өзара қатынасын зерттеген Д.Кара, А.Ш. Қадырбаев, Б.З. Базарова еңбектері де хан жарлықтарының зерттелу ауқымын кеңейтті.

Алтын Орда кезеңіндегі құжаттарға зерттеушілердің қызығушылығы артуының басты себебінің бірі – хан хаттары мен жарлықтары – ресми актілі іс құжаттар. Хан хаттарының лексика-фразеологиялық құрамында көбінесе саяси-дипломатиялық сипаттағы сөздер, әскери-әкімшілік

терминдер жиі ұшырасады. Ол ортағасырлық заң құжаттары жинағы ретінде де, мемлекеттің жүйесінен, әлеуметтік құрылымнан мол мәлімет беретін тарихи дерек ретінде де бағалы. Ғалымдардың қызығушылығы нәтижесінде түрлі елдердің архивтерінен әлі де тың деректер табылып, олардың саны артып келеді. Өткен ғасырдың 70-жылдары ғалымдарға Жошы Ұлысы хандарының XVI ғ. дейінгі 8 ғана хан жарлығы белгілі болса, бүгінде оның саны 60 дейін артты [1, б. 8]. Алайда, олардың басым бөлігі орыс, француз, латын, т.б. тілдердегі аударма нұсқасында. Түпнұсқасында сақталғаны саусақпен санарлық.

Аударма құжаттың тілі, құрылымы түпнұсқада сақталғандармен қаншалықты жақын деген мәселеде әуелі, түпнұсқа құжаттардың тілін, негізгі құрылымын қарастыру орынды. Бұл құжаттардың тілдік ерекшелігі әр кезеңде қаншалықты өзгерістерге ұшырады деген сұраққа да лингвистикалық, стилистикалық зерттеулер жауап берсе керек. Ал құрылымдық өзгешеліктерін дипломатиялық зерттеулер анықтайды.

XIV ғасырдағы хан жарлықтарының тілін зерттеген ғалым – А. Ибатов Алтын Орда дәуірінде жазылған жазба мұралар жалпы түркі халықтарының тарихын, мәдениетін, тілін зерттеп тануда ерекше орын алатынын атап көрсетеді. Ғалымның пайымдауынша, ұлттық тіл дәрежесіне жеткен бұрынғы қарлұқ, оғыз, қыпшақ тілі топтарының құрамындағы түркі туыстас тілдерінің бәріне ортақ тіл XI ғ. бастап қалыптасып, XV-XVI ғғ. дейін, яғни халықтық тілдердің қалыптасуына дейін жалғасқан [2, б. 5]. Алайда, бұл пікірге бірқатар түркітанушы ғалымдардың пікірі келісіп жатса, енді бірінікі қайшы келеді. Мысалы, А. Самойлович XII-XIV ғғ. Сырдарияның төменгі жағы мен Хорезм, Алтын Орда жерлерінде әдеби тіл әбден қалыптасып болмаған «аралық кезең» (промежуточное звено) деп санаса, [3, б.15], Э. Наджип XIV ғ. Алтын Ордада аралас әдеби тіл қалыптасқан деп санайды [4, б. 88]. А. Зайончковский: «XIII-XV вв. сложился единый тюркский литературный или письменный язык» - деп, Алтын Орда кезеңінде бір әдеби тілдің қалыптасқанын кесіп айтады [5, б. 93]. Ғалымдардың пікірлері бұндай әрқилы болуының себебі – Алтын Орда кезеңіндегі жазба мұралардың аралас тілді болып келуі, олардың тілінде әр түрлі тілдік элементтердің қатар қолданылуы болды.

Түркі жұртының ортақ тілін нақтылауда хан хаттары ең сенімді дерек бола алады. Олай дейтініміз, хат – көнеден бүгінгі таңға дейін әлеуметтік жағынан алғанда мәдени және тарихи мәні зор жазба тіл мен ауызекі тілдің ежелгі формаларының бірі саналады. Хаттарда әдеби тіл қалыптасуының негізгі үрдістері мен жазба түрлерінің, оның ішінде эпистолярлық стильдің эволюциялық үрдістері көрініс береді. Хан жарлықтарына тарихи-лингвистикалық зерттеулер жүргізу бірқатар сұрақтардың бетін ашатыны мәлім. Сондықтан, хан хаттарын зерттеп тану, стилін, мәтін құрылымын стильдік тұрғыдан қарастыру, грамматикалық, стилистикалық, лексикалық т.б. ерекшеліктерін зерттеу - бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып қала бермек.

Құжаттардың құрылымдық-композициялық, тілдік-стилистикалық ерекшеліктерін саралауда эпистолярлық жанрын қарастырудың мәні зор. Оны маңыздылығы мынадай мәселелерде көрінеді:

- құжаттардағы кітаби, ресми тіл мен ауызекі тілдің араласу жағдайын бақылауда;
- құжаттардағы лексемалардың, тілдік бірліктердің қолдану аясын анықтауда;
- құжаттардың тақырыптық, стилистикалық диапазонын нақтылауда;
- құжаттардың дәстүрлі құрылымы мен әр кезеңдегі өзіндік өзгешеліктерін айқындауда;
- хат мәтініне әсер еткен экстралингвистикалық белгілерін анықтауда.

Көптеген ғалымдар еңбегінде хаттың эпистолярлық феноменін теоретикалық нақтылауда «Эпистолярлық стиль», «Эпистолярлық әдебиет», «Эпистолярлық жанр», «Эпистолярлық мәтін», т.с.с. терминдерді кездестіреміз. Алайда, бұл терминдердің дефинитивтік ұғымы әлі де болса ғылыми тұрғыда нақтылана қойған жоқ. Жалпы, Эпистолярия сөзінің түбірі – гректің «epistole», яғни «хат» деген сөзінен шығатыны мәлім. Демек, «Эпистолярлық» деген сөзден «хатқа тән»; «хат түрінде жазылған»; «хаттан тұратын» деген ұғымдарды түсінуге болады. Қазақ Совет энциклопедиясында: «Эпистолярлық әдебиет, эпистолография (грекше жолдау, үндеу) – сан алуан хат түрінде жазылған шығарма. Эпистолярлық әдебиетке жеке адамдардың бір-біріне жазған, мәдени маңызы бар, әдеби мұраға айналған хаттары да жатады» - деп жазылған [6, б. 453].

Эпистолярлық жазба тілін зерттеген ғалымдардың анықтауынша мынадай стильдік, лексика-грамматикалық ерекшеліктері бар:

- адресант (хат жазушы) пен адресаттың (хат алушы) болуы;
- ойдың, іс-қимылдың бірінші жақтан (көпше немесе жекеше түрде) баяндалауы,
- ресми стильмен қатар қарастырылып келген эпистолярлық стильдің мазмұны, көлемі, жазылу түрі жағынан өзгешеленуі;
- белгілі бір қалыптасқан үлгіде, құрылымда баяндалып жазылуы;

- лексика-фразеологиялық құрамы (әкімшілік терминдер, тұрақты тіркестер, т.б.) өзгеше болып келуі;

- ойдың логикалық жүйелігін сақтау мақсатымен сөйлемнің күрделі құрылуы;

- эмоционалдық сөздер мен бейнелеудің аз, тіпті мүлде қолданылмауы [7].

Хан жарлықтарында адресант пен адресат нақты көрсетіледі, ой, іс-қимыл бірінші жақтан (көпше немесе жекеше түрде) баяндалады, ондағы нақты талаптар, бұйрықтар, өтініштер, шешімдер белгілі бір қалыптасқан үлгіде, құрылымда баяндалады, эмоционалдық сөздер мен әдеби бейнелеулер аз қолданылады. Бұл хан жарлықтарында эпистолярлық тілдің ерекшеліктері мол екенін көрсетеді. Сондықтан, жоғарыда көрсетілген бірқатар ерекшеліктері мен хан хаттарының құрылымына жеке-жеке тоқтала кетейік.

Алтынордалық құжаттардың кіріспе бөлімі (*invocatio*) көп жағдайда Құдайға мадақ айту, бабаларды ұлықтаудан басталады және ол әр кезеңде әр қандай болған. Мысалы, Алтын Орданың ханы Өзбек ханның (1313-1342), Келдібек ханның (1361) пайызында және «Нар мойыны Бердібекте кесілген» дүрбелең жылдары (1359-1379) билік құрған Абдулла ханның (1360/61-1370) пайызында «*Möngke Tangri-yin küün-dür*» (Мәңгі Тәңірінің күші-дүр) деген Шыңғыс хан тұсынан белгілі дәстүрлі сөз тіркесін көрсек [8], кейінгі Алтын Орданың құлдырау кезінде билікке келген Ұлық Мұхаммед (1424-1437) пен Махмуд ханның (1459-1465) хатында Жаратушыны мадақтаудың мұсылмандық және түркілік дәстүр арасындағы үлгіні көреміз («*حق تعالیٰ عنایتیلا بیغامیر معجزاتیلا*») «Хақ Тағаланың жәрдемімен, пайғамбар кереметімен» [9, б. 8]; «*هو بالقوة الأحدية و بالمعجزات المحمدية*») «Ол бір (Алланың) күшімен және Мұхаммедтің кереметімен (бастаймын)» [10, б. 38]. Тоқтамыс (1379-1395), Темір Құтлық ханның (1395-1399) хаты мен жарлығында инвокация мүлде жоқ. Соған қарағанда, инвокация құжаттың табиғатына, ханның шешіміне қарай жазылатын бөлім болғанға ұқсайды.

Алтын Орда кеңсесінің хаттарында *intitulatio, inscriptio* (адресант пен адресат) екі үлгіде: моңғол-түрік және османдық немесе мұсылмандық үлгісінде көрсетіледі. XIV ғ. хаттарында: «*Toqtamıs söz-üm, Yağayl-a-ya*» (Тоқтамыс сөзім, Яғайлоға) [11]; «*Temir Qutluğ söz-üm oñ qol sol qolnıñ oylanlarıya ...*» («Темір Құтлық сөзім, оң қол, сол қолдың оғландарына...») [12], «*محمد دين غازي مرادقا*» («Мұхаммедтен Ғази Мұратқа») [13, б. 8] деп, адресант пен адресатты қысқа қайыру орын алады. Алтын Орданың кейінгі кезеңдерінде билік құрған хан хаттарында: «*سرور سلاطين بعناية رب العالمين سلطان اعظم محمد غازي غا*» («Әлем Раббысының көмегімен сұлтандар көсемі, Ұлық Сұлтан Мұхаммед Ғазиға») [14, б. 38]; «*خدواندگار اعظم قرداشيم سلطان محمد كمكار*» («Құдайына қараған ұлық қамқор қарындасым Сұлтан Мұхаммедке») [15, б. 48] сияқты адресант пен адресатты көрсетудің жаңа үлгілерін көреміз.

Моңғол-түрік үлгідегі хаттарда адресант пен адресаттың аты ғана аталады. Адресаттың хан атағы, лауазымы, беделі, орны көрсетілмейді, оған мақтау, дәрежесіне лайықты көтерме сөздер, теңеулер қолданылмайды. Бұндай хаттардың тілі ресми тіл стилімен ерекшеленсе, кейінгі осман-мұсылмандық үлгіге жақын хаттарда керісінше құбылыс байқалады. Адресатқа «сұлтандар көсемі», «араб-ағсам сұлтандарының сұлтаны», «үмбеттің билеуші патшасы» т.с.с. кітаби тіл үлгісіндегі мақтаулар, көркем сипаттаулар, теңеулер қолданылады. Эпистолярлық мәтіндегі бұл сөздер хатты ресми стильден ерекшелеп, көркем әдеби стиліне жақындатады.

Моңғол-түрік дәстүрінде жазылған хаттарда адресант пен адресат көрсетуде белгілі бір үлгі барын көреміз; алдымен құжаттың кімнен екені, кейін кімге берілгені көрсетіледі (Тоқтамыс сөзім, Яғайлоға, Мұхаммедтен Ғази Мұратқа). Ал, османдық немесе мұсылмандық үлгідегі хаттарда тек адресат қана көрсетілген. Бұдан моңғол-түрік үлгісіндегі хаттарда Алтын Орда хандары өз беделін, орнын жоғары қоятынын аңғаруға болады. Ал, Алтын Орданың құлдырау шағында билік құрған Махмуд хан мен Ахмад ханның хаттарында ол үрдіс байқалмайды.

Бұдан байқайтынымыз, мемлекеттің саяси-дипломатиялық және экономикалық жағдайы, әскери қауқары хан кесесінің тіліне әсер еткен. Хат мәтіндерінің құрылысы, жазылу мәнері саяси-қоғамдық өзгеріспен тығыз байланысты болғандай әсер қалдырады.

Сәлемдесу, амандық-саулық сұрау бөлімінде де (*salutatio*) алтынордалық хаттарда жоғарыдағыдай екі үлгіні көруге болады: «*محمد دين غازي مرادقا سلام*» (Мұхаммедтен Ғази Мұратқа сәлем!) [16, б. 8] және «*بعد از عرض محبة الأخوة و تبليغ تتميم التحية*» («Махаббат пен бауырмалдық көңілімізді білдіріп, ыстық сәлемімізді жеткізген соң...») [17, б. 48].

Алтынордалық хаттарда сәлемдесудің өзіндік реті бар. Нақты бұйрыққа, талапқа құрылған хат мәтінінде амандық-саулық сұрау (*salutatio*) болмайды. Мысалы, Тоқтамыс хатында Яғайлодан «*biz-ge baqar el-ler-niñ ğiqis-larıñ ğıkarub, barıyan elği-ler-ge bergil qasına-ya tegürs-ün-ler*» («Бізге бағынатын елдердің салық-шығыстарын шығарып, барған елшілерге беріңдер, қазынаға жеткізсін!») [18] деп,

салықты мезгілінде жинап беруді талап етеді. Демек, бұндай құжаттарда ханның сұсын көрсету мақсатында адресатқа қарсы ешқандай жылы лебіз білдірілмейді. Ал, Ұлық Мұхаммед (1420-1445), Махмуд (1459-1465), Ахмад хан (1465-1481) хаттарында бұйрық жоқ, өтініш, ұсыныс басым. Олардың хаттарында Осман империясымен «бұрынғы жақсылардың жосыныша елші алмасып», сауда-саттықты жандандыру, достық-қарым-қатынасты жақсарту сөз болады. Махмуд ханның тілімен айтсақ, «اوراغي «بخشي لاريميز يوسونونجا ايلچي كلاچي لاريميز كيليشيب بازاركان ارغيشلار يميز يوروشوب ايسانليك توكال ليكني بيليشا تورساق بولغاي مو «аруағы жақсыларымыз жосыныныша елшілеріміз келісіп, базаршы саудагерлеріміз жүрісіп, есен-түгендікті білісіп тұрсақ болмай ма?» [19, б. 38] деген өтініш жасалады. Демек, Алтын Орда хандары хаттарында мүдделік танылса, соған сай салютация орын алған.

Алтынордалық хан хаттарында көтерілетін негізгі ой, мақсат, ұсыныс (*notificatio, narratio*) бірден айтылмайды. Алдымен соған қатысты хабарлама жасалады, мән-жай баяндалады, себеп түсіндіріледі. Мысалы, Тоқтамыс Ягайлоға елші жіберу мақсатын түсіндірмес бұрын, бұйрығын жарияламас бұрын мән-жайды былай түсіндіреді: «Ұлық таққа отырған билігімді аңғартып білдіру үшін Құтлы Бұқа, Хасан бастаған елшілерді жіберген едік. Сен (де) тағы елші-тілшіңді бізге жіберген едің. Бұрынғы жылы Бекболат, Қожамедін бастаған бірнеше оғлан-бекзадалар Бекіш, Тұрдұшақ, Берді, Дәуіт бастаған бектер Едіге атты кісіні Темірге алдын ала (астыртын) шығарып жебіріпті. Ол тіл тіл-хабарымен келген екен. Олардың ала бөтен көңілі жайында және тыңшы енгізіп, ел шекараларына жетіп келгендігі білініп, ел жиналып соғыспақшы болып тұрғанда, ол жаман кісілер бұрынырақ сезіктенгендіктен, ел соғысқан еді, ол істің соңы тағы сол кездерде (солай) болған себебі сол еді. Тәңірі бізді жарылқап дұшпандық қылған Бекболат, Қожамедін, Бекіш, Тұрдұшақ, Берді, Дәуіт бастаған бектерді мұқалтты. Енді бұл жайтты түсіндіріп білдіру үшін Асан, Тұлұ, Қожа бастаған елшілерді жібердік» [20]. Сол сияқты, Темір Құтлықтың Мұхаммед атты кісіге 1397 ж. жарлық беруінің себебі былай түсіндіріледі: «Жарлық тура тархандық жосынымен жүріп, атасы Қажы Батрам қожаны біздің хан ағаларымыз сойырқап (ұсынып) Тархан қылған мәнін аңғартып өтініді» [21, б. 27]. Жарлық беру мән-жайы баяндалғаннан кейін Мұхаммед оғландары иелігіне қандай жерлер берілгені хабарланады: «...бү күнде ілгері Қырым мен Қырық Йердің төменінде Судақ атты кенттің айналасында бұрынғы заманнан бері мұтехаддыр (қазірге дейін) тархан болған Індірчі саласы мен мәшһүр болған саласыдан бұрынғылардың жосынымен жер сулармен бірге Мұхаммедтің оғландары ілкі үлкені – Мұхаммед және Махмұдқа азат тархан болсын» [22].

Ал, Ұлық Мұхаммед, Махмуд, Ахмад хан хаттарында Осман империясымен екі жақты достық қарым-қатынас орнату мәселесі бұрынғы Алтын Орда мен Осман империясы арасында қалыптасқан сауда-саттық, саяси байланыстар тарихына қысқа шолудан басталады: «Бұрынғы хан ағаларымыз (бен) Сіздің Рум уәлаятының сұлтан аталарыңыз, ағаларыңызбен елші алмасып, сый-сәлем алысып, базаршы (саудагер) ортақ жүрісіп, жақсы барыс-келіс қылар еді, соңыра хан ағамыз Тоқтамыс хан Сіздің ұлық бабаңыз Ғазы Баязид бек пен бұрынғы жақсы жосыныша елші алмасып сый-сәлем етісіп, екеуі тағы достық, жақсылықпен Тәңірі рахымына бардылар», немесе «... біздің ұзақы (бұрынғы) бабаларымыз бен Сіздің бұрынғы жақсыларыңыздың елшісі келісіп, саудагерлер керуені (арада) жүрісіп, бөлек сый-сияпат етісіп, есендіктерін, түгелдіктерін білісіп, достық қарындастықпен Тәңірі Тағаланың рақымына барды» [23, б. 38-48].

Алтын Орда хандарының хаттарында өткен ата-бабаларынан сөз қозғауы өздерінің Шыңғыс хан ұрпағы, Алтын Орда тағының заңды мирасқоры екендігін куәландырудың, олардың дәрежесін, ішкі-сыртқы саясаттағы іс-әрекетін көрсету арқылы өз дәрежесін, дәл сондай құқыққа өзі де ие екенін баяндаудың бір жолы болған сияқты.

Ал хан хаттарындағы ұйғарым, шешім (*dispositio*) екі түрде: бірі, экспрессивтік-эмоционалдық реңкі бар бұйрық райда («Қазынаға жеткізілсін!», «Ұлық Ұлыстың тұрыс-жағдайына тағы да жақсы сый-сияпат болсын»; «Кім еш табынбаса, ол жойылсын, өлтірілсін!», «жеріне... кім болса да қол сұқпасын!», «Салық борыш, харадж алмасын!»), енді бірі, инверсияға құралған өтініш күйінде («Бұрынғы жақсыларымыз жосыныша келді-берісті арамызда елші алмасып, сәлем-сыйлық етісіп, базаршы ортақтарымыз жүріссе»; «...есен-түгендікті білісіп тұрсақ»; «...біздің арамызда ағайындықты арттыруға негізделсе, ол істің тездетуіне дайын болуға мәшһүр болсаңыз»; т.т.) беріледі.

Алтынордалық хаттардың графикалық жазуына қарай өзіндік ерекшелікке ие болатыны байқалады. Мысалы, көне ұйғыр жазуымен жазылған құжаттарында мынадай ерекшеліктер айқындалады:

- адресат (*intitulatio*) пен адресант (*inscriptio*) ешқандай ұлықтаусыз, мақтаусыз көрсетіледі;
- мәтін интитуляциямен (*intitulatio*) басталады;

- жағдаятты хабарлау (notificatio), баяндау (narratio) кезінде әдеби тілдің нормалары қолданылмайды, ресми ұстамды тілмен баяндалады;
- құжатта көрсетілетін шешім, талап қысқа, әрі нұсқа баяндалады;
- құжат әшекейленбейді, ою-өрнекпен, түрлі-түсті бояумен көркемделемейді;
- мөр хан аты көрсетілген жерге соғылады;
- мөрдің соғылғаны (corroboratio) және оның түсі (қызыл, алтын, қара) құжатта жазбаша түрде де көрсетіліп, расталады;
- құжаттың жазылған жері, күні, басқа да қысқа мәліметтері (datum) соңында көрсетіледі;
- құжаттың жазылған уақыты жануарлар циклі бойынша түрікше жыл қайыруымен де мұсылмандық хиджра жыл санауымен де көрсетіледі.

Ал, XIV ғасырдан кейінгі араб графикасында жазылған құжаттарда мынадай өзгерістер байқалады:

- адресант (intitulatio) пен адресат (inscriptio) кітаби тіл үлгісінде мадақталады, дәрежесі ұлықталады;
- мәтін инскрипциямен (inscriptio) басталады;
- жағдаятты хабарлау (notificatio), баяндау (narratio) кезінде әдеби тілдің нормалары қолданылады;
- ойдың логикалық жүйелігін сақтау мақсатымен сөйлемдер құрылысы күрделі болып келеді;
- діни лексемалар көп кездеседі;
- құжатта шешім, талаптан көрі өтініш, ұсыныс басым болып келеді;
- мөрдің соғылғаны (corroboratio) және оның түсі құжатта жазбаша түрде көрсетілмейді, расталмайды.

Бұл екі ғасырға, XIV және XV ғғ. тән құжаттар арасында тілдік этикет формаларының стильдік жағынан да бір-бірінен айырмашылықтары бар. Алайда, бұл хаттардың эпистолярлық стилі ауызекі сөйлеу стиліне жақындығын қарапайым сөздердің жұмсалуды, субъектінің (ханның) тікелей көзқарасының берілуі, сөйлем құрылысының ауызекі сөйлеу тіліне тән инверсияға құрылуы, т.б. ерекшеліктері ортақ екенін көреміз. Мысалы, «سزدين سوبر لا كيشي كلکاي بيلدوك نجوك بولدي کلمادي سز نينک يخشي» «Сізден сумен (яғни, су жолымен) кісі келер (саудагерлер) деп білдік, не болды келмеді. Сіздің жақсы атыңызды, аман тұрғаныңызды қажы, молла, бектерден білдік (яғни, діни адамдар мен ресми өкілдер арқылы ғана хабар алып отырған)» [24, б. 8] - деген түрікше сөз саптауында ауызекі сөйлеу стилі анық.

Жалпы, ғалымдар эпистолярлық жанрдың әр кезеңге тән табиғатын қоғаммен тығыз байланысты қарастырады. Әлеуметтік жағдай, қоғамдағы өзгерістердің эпистолярлық жанрға, эпистолярлық жазба тілінің дамуына ықпал еткендігі жайлы айтады. Мысалы, Ғалым Н.И. Гайнуллина: «Эволюция эпистолярного жанра непосредственно связана с групповой дифференциацией общества, его сословным делением и общественно-политическими установками пишущего. И не последнее место в этом наборе причин занимает отдельная языковая личность, ее жизненная и общественная позиция, ее влияния на общий ход развития не только в обществе, но и в языке в целом» - деп жазады. [25, б. 428]

Қорыта келе, Алтын Орда хандарының дипломатиялық хаттарын – эпистолярлық мұраның мол көзі деп сансақ болады. Оған әр кезеңдегі әлеуметтік жағдайлардың, экстралингвистикалық факторлардың әсері болып тұрған, хат жолдаушының дәрежесі эпистолярлық жанрға өзіндік ықпалын тигізіп отырған. Аталмыш мақалада қаралып отырған әр ғасырдың актілі құжаттардың лексикасы сол замандағы тілдік қолданыстардың үрдісінен хабар беретін тарихи дереккөздер екені анық.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Усманов М.А. Состояние и перспективы источниковедения истории Улуса Джучи // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды) от Калки до Астрахани 1223-1556. – Казань, 2001. – 428 с.
- [2] Ибатов А. XIV ғасырдағы хандар жарлықтарының тілі. – Алматы, 1990. – 144 б.
- [3] Самойлович А.Н. К истории среднеазиатского турецкого языка. Сб. «Мир-Али-Шир». – Л., 1928.
- [4] Наджип Э.Н. О средневековых литературных традициях и смешанных письменных тюркских языках // «Советская тюркология», 1970. №1. – С. 86-97.
- [5] Зайончковский А. К изучению средневековых памятников тюркской письменности (XIII-XV вв.) // «Вопросы языкознания», 1967. №6. – С. 91-108.
- [6] Қазақ совет энциклопедиясы. – Т. 12. – Алматы, 1978. – 598 б.
- [7] Әбікенова Г.Т. Қазақ тіліндегі эпистолярлық стильдің лингвистикалық сипаты. – Семей, 2008. – 158 б.
- [8] 2012–2014 жж. Ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша 0354/ГФ «Жазба деректеріндегі далалық дипломатия көріністері (XIII–XVIII ғғ.)» ғылыми зерттеу жобасының актық есебі. – Алматы, 2014. Мем. тіркеу № 0112РК02682.

- [9] Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler. – İstanbul: Bühraneddin Matbaası, 1940. – 212 б.
- [10] Бұл да сонда
- [11] Тоқтамыстың Польша королі Владислав II Ягеллога (20 мамыр 1393 ж.) жазған хатының қолжазбасы, Польша халықтық республикасының Көне актілер бас мұрағаты (Archiwum Głównie Akt Dawnych), № 5612.
- [12] Алтын Орда ханы Темір Құтлықтың 1397 ж. сүюрғал құжаты. Қолжазба, Ресей мемлекеттік тарих мұражайы, инв. №118225.
- [13] Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler. – İstanbul: Bühraneddin Matbaası, 1940. – 212 б.
- [14] Бұл да сонда
- [15] Бұл да сонда
- [16] Бұл да сонда
- [17] Бұл да сонда
- [18] Тоқтамыстың Польша королі Владислав II Ягеллога (20 мамыр 1393 ж.) жазған хатының қолжазбасы, Польша халықтық республикасының Көне актілер бас мұрағаты (Archiwum Głównie Akt Dawnych), № 5612.
- [19] Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler. – İstanbul: Bühraneddin Matbaası, 1940. – 212 б.
- [20] Тоқтамыстың Польша королі Владислав II Ягеллога (20 мамыр 1393 ж.) жазған хатының қолжазбасы, Польша халықтық республикасының Көне актілер бас мұрағаты (Archiwum Głównie Akt Dawnych), № 5612.
- [21] Ибатов А. XIV ғасырдағы хандар жарлықтарының тілі. – Алматы, 1990. – 144 б.
- [22] Бұл да сонда
- [23] Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler. İstanbul: Bühraneddin Matbaası, 1940. s. 212.
- [24] Бұл да сонда
- [25] Гайнуллина Н. Эпистолярное наследие Петра великого в истории русского литературного языка. Диссер... док. фил. наук. – Алматы, 1996. – 494 с.

REFERENCES

- [1] Usmanov M.A. Sostoyanie i perspektivy istochnikovedeniya istorii Ulusa Djoshi // Istochnikovedeniya istorii Ulusa Djoshi (Zolotoi Ord) ot Kalki do Astrkhani 1223-1556. – Kazan, 2001. – 428 p.
- [2] Ibatov A. XIV gasyrdagy khandar zharlyqtarynyng tili. – Almaty, 1990. – 144 p.
- [3] Samoilovich A.N. K istorii sredneasiatskogo turezkogo yazyka. Sb. «Mir-Ali-Shir». – Leningrad, 1928.
- [4] Nadjib A.N. O srednevekovykh literaturnykh tradizyakh i smeshannekh pismennykh turkskikh yazykakh // «Sovetskaya Turkologia», 1970. №1. – P. 86-97.
- [5] Zaiionchkovskii A. K izucheniu srednevekovykh pamyznikov turkskoi pismennosti (XIII-XV vv.) // «Voprosy yazykoznania», 1967. №6. – P. 91-108.
- [6] Qazaq sovet ensiklopediasy. – T. 12. – Almaty, 1978. – 598 p.
- [7] Abikenova G.T. Qazaq tilindegi epistolyarlyq stilding lingvistikalıy sipaty. – Semei, 2008. – 158 б.
- [8] 2012–2014 jj. Gylymi zertteulerdi granttyq qarjylandyru boiynsha 0354/GV «Jazba derekterindegi dalalyq diplomatya korinisteri (XIII–XVIII gg.)» gylymi zertteu jobasynyng aqtyq esebi. – Almaty, 2014. Mem. tirkeu № 0112PK02682.
- [9] Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler. – İstanbul: Bühraneddin Matbaası, 1940. – 212 б.
- [10] Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler. – İstanbul: Bühraneddin Matbaası, 1940.
- [11] Toqtamystyng Polsha koroli Vladislav II Yagelloğa (20 mamyr 1393) jazgan hatynyng qoljazbasy, Archiwum Głównie Akt Dawnych, № 5612.
- [12] Алтын Орда ханы Темір Құтлықтың 1397 ж. сүюрғал құжаты. Қолжазба, Ресей мемлекеттік тарих мұражайы, инв. №118225.
- [13] Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler. – İstanbul: Bühraneddin Matbaası, 1940. – 212 б.
- [14] Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler. – İstanbul: Bühraneddin Matbaası, 1940.
- [15] Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler. – İstanbul: Bühraneddin Matbaası, 1940. [16] Бұл да сонда
- [17] Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler. – İstanbul: Bühraneddin Matbaası, 1940.
- [18] Toqtamystyng Polsha koroli Vladislav II Yagelloğa (20 mamyr 1393) jazgan hatynyng qoljazbasy, Archiwum Głównie Akt Dawnych, № 5612.
- [19] Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler. – İstanbul: Bühraneddin Matbaası, 1940. – 212 б.
- [20] Toqtamystyng Polsha koroli Vladislav II Yagelloğa (20 mamyr 1393) jazgan hatynyng qoljazbasy, Archiwum Głównie Akt Dawnych, № 5612..
- [21] Ibatov A. XIV gasyrdagy khandar zharlyqtarynyng tili. – Almaty, 1990. – 144 p.
- [22] Ibatov A. XIV gasyrdagy khandar zharlyqtarynyng tili. – Almaty, 1990.

[23] Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1940. s. 212.

[24] Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1940.

[25] Gainullina N. Epistolyarnye nasledie Petra velikogo v istorii russkogo literaturnogo yazyka. Dissert... doctor. filol. nauk. – Almaty, 1996. – 494 p.

ЗОЛОТООРДЫНСКИЕ ХАНСКИЕ ПИСЬМА: ЭПИСТОЛЯРНЫЙ ЖАНР И ПРОБЛЕМЫ ЕГО ИЗУЧЕНИЯ

О. Туякбаев, О. Сапашев

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, факультет востоковедения, кафедра ТЮРКСОЙ. Алматы, Казахстан.

Ключевые слова: эпистолярный жанр, ханские ярлыки, Золотая Орда, тюркский язык, лингвистика

Аннотация: В письмах золотоордынских ханов полностью сформирована структура начального, конечного протокола, традиции диспозиции сути письма. Тюркский язык служил официальным языком дипломатии. Основное содержание ханских ярлыков состоит из конкретных указаний, заявлений, требований и решений. В этих средневековых тюркоязычных актовых документах проявляются особенности эпистолярного языка.

В статье рассматриваются ханские письма в качестве эпистолярного наследия и стиля исходя из определения структуры ханских писем и ярлыков времен Золотой Орды: изложено в сравнительной точке зрения содержание эпистолярного стиля, объем тематики, особенности письменного языка документов.